

Маловідомі сторінки історії

Т. В. ВРОНСЬКА (Київ), С. В. КУЛЬЧИЦЬКИЙ (Київ)

Радянська паспортна система

У ХХ ст. величезна частина людства на приватий час опинилася в умовах тоталітаризму. Події цього століття показали, що останній має початок і кінець. Проте тоталітарний політичний устрій може виникнути знову й в інших формах. Жодна країна не застрахована від цієї соціальної трагедії.

Здавалося б. українські суспільствознавці старшого покоління, які пройшли через усі кола тоталітаризму, мали можливість вивчити цей історичний феномен та його складові ознаки. Однак, на жаль, дослідники все ще не можуть виявити всіх причин появи тоталітаризму, плутаються з визначенням його складових елементів, ознак, чинників. Доказом цього т безліч означень зазначеного явища. Кожний автор характеризує тоталітарний політичний устрій по-своєму, а це є найпершим свідченням недостатнього розуміння його глибинної природи.

Усі наявні означення тоталітаризму якоюсь мірою відбивають його сутність, але не дають її цілковитого розуміння. Справа в тому, що на це явище треба дивитися, ретельно відділяючи в кожній досліджуваній країні державу від суспільства. Якщо це зробити, то ми зможемо визначити тоталітаризм через поняття, йому протилежне, - демократію.

Ці поняття становлять нерозривну пару. Якщо дана держава залежна від суспільства, а її органи формуються на основі вільних виборів, якщо у ній закони рівні для всіх (хоча б теоретично), то такий устрій слід називати демократичним. І, навпаки, якщо суспільство залежить від держави, а органи останньої здатні маніпулювати всіма проявами суспільного життя, якщо ті, хто панує в країні, мають можливість встановлювати закони для будь-кого, але тільки не для себе, то такий устрій слід називати тоталітарним.

Розвиток людського суспільства йде по висхідній. Його переродження з ієрархічного у громадянське — процес об'єктивний. Проте в ході цієї трансформації може з'явитися тоталітаризм. Як правило, державний уст-

рій, який здатний звільнитися від суспільного контролю і привласнити собі суверенні народні права, виникає в країнах, підготовлених до цього всією своєю попередньою історією.

Темою цієї статті є система внутрішніх паспортів, за допомогою якої радянська тоталітарна держава здійснювача силові маніпуляції над суспільством. Паспорт був головним документом для кількох поколінь радянських людей. Він і тепер залишається основним посвідченням особи в країнах СНД, оскільки суспільне життя не міняє одразу своїх форм після загибелі тоталітарного політичного устрою.

У даній статті робиться спроба охарактеризувати систему внутрішніх паспортів як елемент тоталітаризму. Власне, увагу її авторів привертає та мета, заради якої паспортну систему було відроджено в СРСР, — регламентація населення, виявлення осіб, які могли б становити небезпеку для існуючого режиму, ізоляція їх у певних, віддалених від життєвих центрів країни регіонах.

Ми не випадково вжили термін "відроджено", коли мова зайшла про витоки радянської паспортної системи. Вперше паспорти були запроваджені у Російській імперії в добу Петра I. Але тоді вони виконували свою звичайну для всіх країн функцію: засвідчували, що держава випускає свого підданого за кордон, надаючи йому правовий захист. Згодом паспортна книжка використовувалася для встановлення контролю за оплатою податку й виконанням рекрутських повинностей. Оскільки водночас вона була посвідченням особи, то почала виконувати невластиву для інших країн функцію внутрішнього паспорта.

В 1894 р. прийнято положення про види на проживання, а в 1903 р. - статут про паспорти, в яких детально виписувалися регламентуючі й обмежувальні норми паспортного режиму. Ці документи містили перелік місцевостей, у яких діяв режим підвищеної пильності. До них, зокрема, були віднесені 25-верстні райони навколо деяких міст України та 50-верстна смуга у прикордонних повітах Волинської і Подільської губерній. Особи, які могли становити небезпеку для державного та громадського спокою, з таких районів виселялися. Мова йшла про політичне неблагонадійних. Представників деяких національностей і осіб, засуджених у минулому за кримінальним кодексом.

Запровадження внутрішнього паспорта і практика виселення небажаних осіб з певної місцевості не збігалися в часі. Паспорти з'явилися тоді, коли регламентуючі обмежувальні норми проживання у певній місцевості вже існували. Вони полегшували пошук тих, хто був небажаним для держави в цих місцевостях. Отже, в Російській імперії внутрішні паспорти стали засобом виявлення підозрілих елементів.

Подібні причинно-наслідкові зв'язки були властиві також Союзу РСР. Радянські внутрішні паспорти з'явилися набагато пізніше практики адміністративного вислання. Вони задовольняли потребу держави у переміщенні частини населення в інші, більш зручні для неї регіони.

Поява внутрішніх паспортів була можливою тільки в тоталітарній державі, яка заперечувала елементарні права людини та визнавала за собою право визначати, де жити людям. Компартійно-радянська влада виселяла у віддалені регіони не тільки своїх реальних противників, а й потенціальних опонентів.

Найбільше, як і за царату, охоронялися міста й прикордонні зони. Паспортну систему вперше було запроваджено у великих містах та в 100- або 50-кілометрових зонах навколо них. Відповідно до цього люди, яким не видавалися паспорти через підозру в їх нелояльності, могли проживати тільки в населених пунктах не ближче від 51-го та 101-го кілометра від ве-

ликих міст, тобто жити у відповідному географічному "мінусі". Тому у радянському репресивно-каральному жаргоні з'явився термін, відсутній в офіційному діловодстві, — "мінусники".

Реально такі люди з'явилися набагато раніше від цього терміна. У роки громадянської війни компаргійно-радянський режим розправлявся зі своїми противниками або шляхом розстрілів, або ув'язнення в тюрми і концтабори. Коли війна закінчилася, методи боротьби "пом'якшилися": поряд із старими її формами почати застосовувати вигнання. Перші партії ідеологічних противників режиму у серпні-вересні 1922 р. було депортовано з Петрограда, Москви, Києва та інших великих міст за кордон. Однак найчастіше більшовики запроторювали своїх ворогів у віддалені місцевості країни.

Законодавчу основу для таких актів сваволі було закріплено декретом ВЦВК "Про адміністративне виселення" від 10 серпня 1922 р. Згідно з цим документом органам державної безпеки надавалося право "з метою ізолювання осіб, причетних до контрреволюційних виступів, стосовно яких президія ВЦВК дає дозвіл на ізолювання більш як на два місяці, у випадках, коли є змога не вдаватися до арешту, встановити виселення за кордон або у певні місцевості РСФРР в адміністративному порядку". Зокрема, в Україні для попереднього розв'язання цих питань при НКВС УСРР утворювалася спеціальна комісія (комісія з адміністративних виселень, адмінкомісія), якій було надано право виселення осіб на строк до трьох років¹.

У тому ж році Кримінальний кодекс України, який мав широкий спектр покарань, що застосовувалися до контрреволюційних елементів, збагатився вже згадуваним заходом "вигнання з меж УСРР на строк або безстрокове", а також сумнозвісним позбавленням прав. Самовільне повернення у межі України за статтею 71 цього кодексу каралося смертною карою².

Через два роки державним органам було надано додаткові права щодо покарань людей. Так, 28 березня 1924 р. президія ЦВК СРСР затвердила положення про права Об'єднаною державного політичного управління у сфері адміністративних висилок, заслань і ув'язнень у концентраційних таборах. Згідно з цим положенням, ОДПУ мало право без суду відправляти громадян у заслання на строк до трьох років, а також висилати їх за межі державного кордону Союзу РСР. Рішення про заслання приймала Особлива нарада у складі трьох членів колегії Об'єднаного державного політичного управління³.

Щодо осіб, визнаних соціально небезпечними, ОДПУ могло вживати й таких заходів:

"а) висилати їх з місцевостей, де вони мешкають, із забороною подальшого проживання у цих місцевостях на строк не більше трьох років:

б) висилати їх з тих же місцевостей із забороною проживати понад це у ряді місцевостей або губерній відповідно до списку, встановленого Об'єднаним ДПУ, — на той же термін;

в) висилати із зобов'язанням проживання у визначених місцевостях за спеціальною вказівкою Об'єднаного ДПУ і обов'язковим у цих випадках гласним наглядом місцевого відділу ДПУ — на той же термін;

г) ув'язнювати до концентраційного табору строком до трьох років;

д) висилати за межі державного кордону на той же термін..."⁴.

Виключно до компетенції Особливої наради при ОДПУ були віднесені позасудові рішення щодо політичних ворогів, причетних до контрреволюційної діяльності, шпигунства та інших видів державних злочинів⁵.

Особливим нарадам ДПУ союзних республік надавалося право висилати в межах території своєї республіки і лише осіб, що вчинили кримінальні злочини. Як додатковий вид покарання до всіх названих категорій осіб союзна і республіканські особливі наради могли застосовувати позбавлення прав.

Таким чином, і судові органи, що відображено у Кримінальному кодексі, і позасудові (особливі наради при ОДПУ) могли виносити аналогічні вироки щодо політичних опонентів існуючої влади. Отже, в арсеналі заходів державних інституцій були одні й ті ж важелі впливу на нелояльних громадян — вислання і відселення.

Тодішній начальник особливого відділу ОДПУ Генріх Ягода відіграв зловісну роль у справі законодавчого оформлення перших кроків більшовицької влади в формуванні "мінусників". Саме він у квітні 1925 р. надіслав до президії ВЦВК СРСР прохання надати Об'єднаному державному політичному управлінню право забороняти особам, які відбули покарання, проживати у певних місцевостях⁶.

В 1927 р. вигнання за межі Радянського Союзу було проголошено безстроковим. Положення про державні злочини (контрреволюційні та особливо небезпечні злочини проти порядку управління), затверджене ЦВК СРСР 25 лютого того ж року, започатковувало вживання терміна "ворог трудящих"⁷. Згодом цей термін отримав широке розповсюдження як "ворог народу" (він з'явився ще з часів Великої французької революції). У Кримінальному кодексі Радянського Союзу термін залишився у первинному вигляді.

Час від часу компартійно-радянське керівництво здійснювало чистки партії, радянських органів влади, державних організацій та кооперативних підприємств. Ці акції проводилися систематично. Згодом громадяни, вичищені за різними обставинами з державних установ та кооперативних підприємств, потрапили до чорного списку "мінусників" радянської доби⁸.

Ведучи мову про заходи по вилученню "зайвих" людей з радянського суспільства, треба наголосити, що роботу по їх виявленню у 20-і рр. було організовано досить хаотично. Наприклад, національність встановлювалася різними способами: за прізвищем, шляхом опитування сторонніх осіб, за традиційним місцем проживання, на основі віросповідання, за метричними записами і церковними книгами, що були вилучені органами державної безпеки з метою складання відповідних переліків. З початку 20-х років у губернських реєстраційно-статистичних відділах ДПУ існував облік "неблагонадійних" у вигляді алфавітної картотеки. Вона містила інформацію про місце проживання та роботи скомпрометованих осіб. Без згоди цих відділів людина не могла отримати дозволу на влаштування на роботу, виїзд за кордон, зміну прізвища та призов на військову службу.

Полегшило роботу чекістським органам по виявленню і відповідно ізоляції "соціальне небезпечних осіб" запровадження 1925 р. прописки населення.

28 січня 1928 р. спільною постановою ВУЦВК і РНК "Про заборону суспільне небезпечним особам перебувати в певних місцевостях УСРР і про реєстрацію осіб, висланих судом або адміністративним порядком" було визначено і відповідний перелік територій, до яких, зокрема, віднесені: АМСРР, всі прикордонні округи УСРР і їхні центри, а також Харківська, Київська, Херсонська, Миколаївська, Маріупольська і Вінницька округи та їхні центри. НКВС УСРР за погодженням з ДПУ і НКЮ доручалося видати інструкцію про застосування цієї постанови⁹.

Розповідаючи про формування загону "мінусників", не можна обминути увагою таких його типових представників, як "позбавленці". Цей ви-

раз широко використовувався у ті роки не лише як спосіб покарання певних осіб, а навіть як жаргонне слівце для образ. За Конституцією УСРР 1929 р. до "позбавленців", тобто до тих, хто був позбавлений права обирати і бути обраним в органи влади, відносилися:

- а) особи, що вдаються до найманої праці з метою одержання зиску;
- б) особи, що живуть з нетрудового прибутку, а саме: відсотків з капіталу, прибутку з підприємств, надходжень з майна тощо;
- в) приватні крамарі, торговельні і комерційні посередники;
- г) духівництво, служителі релігійних культів усіх віросповідань і напрямів, для яких це заняття є професією, та ченці;
- д) службовці й агенти колишньої поліції, окремого корпусу жандармів і охоронних відділів, члени російського царського дому, особи, що керували діяльністю поліції, жандармерії і карних органів;
- е) особи, визнані у встановленому порядку психічно хворими;
- ж) позбавлені прав судом на строк, встановлений вироком¹¹).

Встановлення категорій громадян, які позбавлялися виборчих прав, формально належало ВУЦВК (за ст. 68 Конституції УСРР), а насправді це визначали відділи партійних комітетів, відповідальних за виборчі кампанії в органи радянської влади. Спочатку кількість "позбавленців" була дуже високою, оскільки правляча партія почувала себе досить непевно, особливо в сільській місцевості. Так, під час виборчої кампанії 1925-1926 рр. було позбавлено виборчих прав близько 12 відсотків дорослого населення України. У 1930—1931 рр. кількість "позбавленців" зменшилася до 4,4% ч.

Позбавлення виборчих прав судами використовувалося як самостійний або додатковий вид покарання. Порівняно з Кримінальним кодексом 1922 р. у Кодексі 1927 р. статус "позбавленців" був розписаний досить детально. В ньому, зокрема, зазначалося: "Поразка в правах полягає у позбавленні: а) активного і пасивного виборчого права; б) права займати виборні посади у громадських організаціях; в) права обіймати ті чи інші державні посади; г) права носити почесні звання; д) батьківських прав; е) права на пенсії, що видаються в порядку соціального страхування та державного забезпечення, і на допомогу по безробіттю"¹².

Позбавлення прав призначалося на термін не більше 5 років. Однак "позбавленцями" мала шанс стати велика кількість засуджених. Якщо особу засуджували хоча б до одного року покарання, то суд був зобов'язаний обговорити питання про позбавлення її прав.

Кодекс проголошував, що вислання засуджених із забороною проживати на певній території відбувається в тому разі, коли "залишення цих осіб у даній місцевості є соціальне небезпечним"¹³.

Початок 30-х років став справжнім "апофеозом" у справі очищення країни від "соціально небезпечних" осіб. До числа "мінусників" у ті роки потрапили мільйони розкуркулених і членів їх сімей, яким пощастило не потрапити до концтаборів. Потрапивши в жорно соціалістичних "перетворень" на селі, вони змушені були надовго, іноді назавжди, оселятися у великому географічному "мінусі" по відношенню до своєї споконвічної домівки. Ті з розкуркулених, які опинилися в містах, змушені були залишати їх, потрапивши до вже згадуваного "чорного списку" як колишні куркулі.

Держава не заперечувала проти того, щоб селяни знаходили роботу на новобудовах, оскільки зростаючій промисловості була потрібна робоча сила.

Разом з тим колосальні масштаби міграції сільського населення ставили перед репресивно-каральним апаратом серйозні проблеми. Він не

міг у нових умовах надійно тримати в полі зору кожного громадянина. І тоді компартійно-радянське керівництво вирішило докорінно змінити систему обліку населення. 27 грудня 1932 р. ЦВК і РНК СРСР прийняли спільну постанову "Про встановлення єдиної паспортної системи по Союзу РСР та обов'язкової прописки паспортів"¹⁴. 31 грудня того ж року відповідну постанову прийняли ВУЦВК і РНК. УСРР¹⁵.

Союзна постанова про встановлення паспортної системи проголошувала: "З метою покращення обліку населення міст, робітничих селищ та новобудов і розвантаження цих населених місцевостей від осіб, не пов'язаних з виробництвом та роботою у закладах і школах, та не зайнятих суспільне корисною працею (за винятком інвалідів і пенсіонерів), а також з метою очищення цих населених місцевостей від прихованих куркульських, кримінальних або інших антисуспільних елементів Центральною Видавничою Комітетом та РНК СРСР постановили:

1) Встановити по Союзу РСР єдину паспортну систему на підставі положення про паспорти.

2) Ввести єдину паспортну систему з обов'язковою пропискою по всьому Радянському Союзу протягом 1933 р., охопивши в першу чергу населення Москви, Ленінграда, Харкова, Києва, Мінська, Ростова-на-Дону, Владивостока й Одеси"¹⁶.

14 січня 1933 р. постановою РНК СРСР було затверджено "Інструкцію" про видачу паспортів, у якій, зокрема, проголошувалося: "Затвердити інструкцію про видачу громадянам Союзу РСР паспортів у Москві, Ленінграді і Харкові, в ЮО-кілометровій смузі навколо Москви і Ленінграда і в 50-кілометровій смузі навколо Харкова"¹⁷.

У цьому документі вперше вводилося поняття "географічного мінуса". Хоча на папері цей термін був відсутній, але введення заборони проживати певним категоріям громадян у 100- та 50-кілометровій смузі навколо визначених законом міст автоматично робило "мінусниками" велику кількість людей.

Зокрема, стаття 19-та "Інструкції" декларувала: "Особам, яким не видадуть паспорт у Москві, Ленінграді й Харкові та в залюднених пунктах у межах 100-км смуги навколо Москви й Ленінграда й 50-км смуги навколо Харкова... не дозволяється жити у цих містах і залюднених пунктах. Цим особам органи робітничо-селянської міліції дають наказ виїхати — коли їм відмовили видати паспорта — протягом десяти днів...".

Цей документ визначав й коло осіб, яким не дозволялося проживати у зазначених постановою містах та місцевостях навколо них. Стаття 20-та проголошувала: "Особам, яким не дозволено проживати у Москві, Ленінграді і Харкові та в межах 100-кілометрової смуги навколо Москви і Ленінграда та 50-кілометрової смуги навколо Харкова, надається право *безперешкодного* (курсив наш. — Авт.) проживання в інших місцевостях Союзу РСР і видається паспорт за новим місцем проживання після введення у цих місцевостях паспортної системи"¹⁸.

Слід зазначити, що для безперешкодного проживання треба було ще пережити примусове виселення із своєї рідної домівки, а у разі непокори відповіді перед законом за свої дії. Громадян, які за тих чи інших обставин не залишили паспортизовані місцевості протягом відведених для цього десяти днів, викликали до міліції і брати у них зобов'язання про виїзд протягом 24 годин. Якщо вони не виконували цього, їх притягали до адміністративної або кримінальної відповідальності.

Перелік осіб, яким заборонялося проживати у паспортизованих місцевостях, визначався спеціальним секретним розділом згаданої "Інструкції" і відповідним додатком - секретним переліком "для службового ко-

ристування", що не підлягав оголошенню. До нього ввійшли вже згадані вище "позбавленці" (за Конституцією 1929 р.), а також: особи, не зайняті суспільне корисною працею; колишні куркулі, що втекли з місць заслання; "вичищені" з державних установ і партійних органів; колишні поміщики; ті, що відбули покарання за політичними статтями; члени родин репресованих і всіх категорій громадян, внесених до переліку; ті, що відбули покарання за контрабанду, бандитизм, спекуляцію, розбійницькі напади; професійні гравці у карти, шахраї, утримувачі будинків розпусти; особи, що мали у минулому не менше двох звинувачувальних вироків за кримінальними справами; приватні торговці; духівництво і т. ін. ^{18a}

Цей перелік діяв до 1940 р., але багатьох з перерахованих категорій вже не треба було обмежувати у праві десь жити: їх знищили фізично.

Сільським мешканцям, які не були пов'язані з роботою на державних підприємствах (МТС, радгоспах, школах, лікарнях і т. ін.), а їх села не входили до визначених 100- та 50-кілометрових смуг, а також режимних територій, паспортів не видавали аж до 1974 р. Постанова РНК СРСР від 28 квітня 1933 р. "Про видачу громадянам СРСР паспортів на території Союзу РСР" декларувала це положення і зазначала: "Облік населення у цих (непаспортизованих сільських. — Авт.) місцевостях провадиться за поселенськими списками сіл і селищними радами під контролем районних упрашійнь робітничо-селянської міліції" ¹⁹.

З одного боку, селян дискримінували. Не маючи документів, вони були позбавлені права селитися у містах, влаштовуватися на роботу у паспортизованих місцевостях без обґрунтованих серйозних причин (мобілізація на будівництво новобудов, промислових гігантів тощо), не могли вільно пересуватися по країні. З другого боку, вони хоча б на якийсь час, доки до них не дійшла черга потрапити у поле пильного зору компетентних органів, могли жити, уникаючи тієї прозорості, якою, на відміну від них, були обтяжені власники паспорта. Звичайно, це торкалося лише тих, кому було що приховувати від чекістів — чи то своє походження, чи "незручну національність", чи куркульське минуле, або причетність до антирадянських воєнізованих формувань. Названі та деякі інші категорії громадян у разі свого переїзду до сільської місцевості, яка була за межами паспортизованих і режимних територій, мали хоча й мізерний, але все ж таки шанс не потрапити до лещат репресивного механізму.

Такого сплеску боротьби репресивно-каральних органів по виявленню нелояльного елемента країна ще не знала. Навіть широкомасштабні заходи по виселенню куркулів не можуть конкурувати з тим, що відбувалося після початку паспортизації. Діяльність чекістів по вилученню нелояльних елементів із суспільства у процесі паспортизації була справді "ювелірною".

Процес формування "мінусників" зростав день удень. І не тільки тому, що за перший рік цією акцією були охоплені території, зазначені у постанові 1932 р. Завдяки додатковим роз'ясненням до переліку осіб, яким за секретним списком заборонялося мешкати у відповідних місцевостях, додатися й ті громадяни, які на момент паспортизації того або іншого міста не проживали там більше трьох років. Особи, які, наприклад, не могли достатньо аргументовано довести, що вони проживали за конкретною адресою у місті весь зазначений час, мусили залишити своє житло і вирушати у пошуках нової домівки. Безвинні люди цілими родинами нищівною рукою діючого законодавства потрапляли до "мінусників".

З початку 1933 р. було прийнято цілу низку нових постанов, директив, інструкцій та роз'яснень на розвиток положення про паспортну систему й

обов'язкову прописку паспортів. Це викликало зрушення з місць десятків тисяч людей.

13 лютого 1933 р. постановою народного комісара юстиції УСРР, "щоб забезпечити паспортизацію та перешкодити антигромадським і соціально небезпечним елементам незаконно одержувати паспорти" було зупинено справи про зміну прізвищ та імен²⁰. Державні органи стали на перепоні тих, хто шляхом зміни прізвищ шукав шляхів, щоб уникнути репресій. У разі виявлення родичів тих, хто мав нещастя потрапити до секретного переліку, останнім також не видавався паспорт. Вони автоматично виселялися з паспортизованих місцевостей.

У липні 1933 р. у зв'язку з широкомасштабними заходами по вилученню нелояльних і підозрілих громадян з міст України уряд республіки вніс відповідні зміни й доповнення до чинного законодавства. До нього було додано статті про стягнення штрафів, виселення, притягнення до кримінальної відповідальності в разі порушення паспортного режиму²¹.

Створені під паспортизацію законодавчі акти озброювали органи НКВС надійним важелем впливу на населення. Вони полегшували виявлення "непевних осіб" і постійне їх утримування у полі зору. Паспортний режим став ефективним засобом тотального контролю за громадянами.

Процес паспортизації автоматично охоплював усі ті категорії населення, які вже згадуватися вище у зв'язку із створенням секретного переліку. Спеціальними секретними циркулярами регламентувалася заборона проживати у паспортизованих і режимних місцевостях великої групи людей, які за своїм соціальним походженням та іншими показниками були небажані для держави у великих містах.

І, нарешті, сам паспорт ставав для людини своєрідною мотузкою, завдяки якій вона не лише таврувалася обмежувальними записами, а й ставала більш "прозорою". Небажані відомості про себе, які до паспортизації можна було приховати, ставали доступними для органів НКВС завдяки обов'язковості отримання паспорта. У графі 10-й після переліку документів, на підставі яких було видано паспорт, робився відповідний запис, що обмежував громадянина у пересуванні всередині держави, вказував на кримінальне минуле або іншу причину перебування в тюрмах і концтаборах тощо.

Небезпечним записом для власника паспорта ставала і графа про його соціальне походження, скасована лише у 1974 р.

Дедалі важче ставало утаємничити справжню національність в разі, коли вона була "не тією, що треба". Саме з моменту паспортизації почався процес виявлення реальної національності власника документа. "Пошукова" робота державних органів у цій галузі розпочалася в 1933 р. й тривала аж до 1945 р., коли визначення і документування національності було вирішене остаточно.

Зокрема, у 1937—1938 рр. національність батьків дитини почала фіксуватися у загсівських документах. У свідоцтві про народження спеціальну графу "національність батька, матері", на підставі якої робився подальший запис у паспорті, було введено офіційно лише у 1945 р. Тоді розпорядженням НКВС СРСР "Про вписування у свідоцтва про народження, що видаються громадянам органами ЗАГСу, національності батьків" було вироблено нові бланки, і цей запис почав робитися в обов'язковому порядку²².

"Мінусникам" заборонялося жити не тільки у великих містах, а й на режимних територіях. Останні поділялися на дві категорії — першу і другу. До першої категорії відносилися місцевості, на яких розмішувалися підприємства оборонно-промислового комплексу, наближені до прикордонної смуги. Столиці республік та великі індустріальні центри також були

віднесені до режимних місцевостей вищої категорії. До другої категорії відносилися місцевості, де розташовувалися великі підприємства.

Громадяни, визначені "непридатними" для проживання на режимній території, після повідомлення їм про це мусили протягом 10 днів звідти виїхати. Після подання апеляції й отримання повторної відмови вони мали виїхати за 24 години. В разі порушення цих настанов ці громадяни пригнати до адміністративної або й кримінальної відповідальності.

Архівні документи свідчать про той розмах, з яким проводилася робота по виявленню соціально небезпечного та кримінального елемента на паспортизованих територіях.

На підставі численних інструкцій органів НКВС серед населення розповсюджувалися відповідні агітаційно-пропагандистські матеріали, які роз'яснювали значення та зміст паспортизації населення. Детально і конкретно було вписано обов'язки керівництва підприємств, установ та закладів, окремих свідомих громадян по виявленню "контрреволюційного елемента". Такими агітками рясніли всі малотиражні видання установ та підприємств, не кажучи вже про великі періодичні видання союзного та республіканського значення.

Так, у газеті Харківського тракторного заводу "Темп", крім інших стандартних звернень, містився заклик: "Коменданти, домогосподарки! Виявляйте класових ворогів! Постанова ЦВК СРСР від 27.XI.32 р. про проведення паспортної системи - це один з історичних документів, який відтворює волю і диктатуру пролетаріату у боротьбі з класом чужим елементом очистити соціалістичні підприємства від тих, хто примазався до виробництва... Отримання паспорта для кожного робітника, ударника та ІТП повинно стати стимулом у боротьбі з ворожим класовим елементом, який заважає виробництву виконувати завдання по промфінплану. Кожен з нас повинен бути озброєним великою революційною пильністю тому, що ворожі елементи можуть капостити, про що заздалегідь треба повідомити відповідні партійно-профспілкові і радянські органи..."²³.

Справжній "фронт боротьби з контрреволюційним елементом" утворився на ниві паспортизації. Тут розгорнулася робота на всіх шаблях. Виявлення ворогів було поставлене на планову основу. У цій справі виникло навіть "соціалістичне змагання". Склалися плани рознарядки на кількість осіб, які зобов'язані були отримати паспорти, а також на тих, яким у цій справі відмовляли і відповідно висилати їх з паспортизованої місцевості. Очманілі від старанності місцеві функціонери наввипередки доповідали нагору про виконання планів, їм у відповідь йшли листи-директиви про ненатежну старанність у боротьбі з "ворогами". На докору недолугим ставилися "недостатня увага до збирання компрометуючих матеріалів". "недостатня кількість відмов"²⁴.

Справа дійшла до того, що від "активістів паспортного фронту" вимагали складання зустрічних списків на виявлення нелояльного елемента. Характерним у цьому відношенні є приклад по Дзержинському району Харківської області. В одному з рапортів про хід паспортизації навесні 1933 р. місцеві керівники доповідали про недоліки у цій роботі з боку окремих житлових кооперативів: "... Керівництво у справі паспортизації виключно погане, яке межує з явним опортунізмом. Є ряд жилкоопів, які замість зустрічних списків подають протокольні постанови про те, що класове чужих елементів в їх жилкоопах немає"²⁵.

Деякі з мешканців паспортизованих місцевостей, налякані сумною перспективою, заздалегідь виїжджали, щоб не потрапити під ковадло широкомасштабних заходів полювання на людей. Зокрема, у вже згаданому вище рапорті зазначалося: "Куркулі, які відчувають, що їм буде відмовле-

но в отриманні паспорта, заявляли, що від комунізму І радянської влади їм не сховатися, куди б вони не поїхали, де б вони не влаштувалися... Треба прямувати самим у північні краї" ²⁶. Таким чином, люди самі прирікали себе на виселення. Мабуть, це траплялося тому, що деякі з них передбачали: в разі офіційного виявлення їх географічний "мінус" буде значно більшим.

У довідках про хід паспортизації в Україні, крім звітних даних, містилися і нові пропозиції від виконавців. Пропонувалося, наприклад, щоб невідомі громадяни не ухилялися від суцільної паспортизації, "форсувати цю роботу через громадські важелі, вживати заходи адміністративного впливу на осіб, котрі ухиляються від подання документів" ²⁷. Ті, хто бажав уникнути розсекречення своєї "непевності" й затягував явку до паспортних столів з довідками про свою особу, лише на короткий час могли уповільнити репресії. Зашморг на них уже був накинтий.

Звертаючись до документів 1933 р., читаємо: "Паспортним пунктом канатного заводу (м. Харків) відмовлено у видачі паспорта робітнику Зінченко, як позбавленцю. Апеляційна комісія постановила паспорт видати по тій причині, що громадянин Зінченко проживає в м. Харкові з 1915 р. Остання примітка до п. 4 секретного переліку дозволяє видачу паспортів позбавленим, які є уродженцями м. Харкова, постійно проживають у такому". І далі: "Колишньому поміщику Пацаєву паспорт не виданий, а його дружині 38-м пунктом паспорт видали. Райміліція паспорт відібрала"²⁸. Більшість випадків, коли відмовляли у видачі паспорта, наводиться з посиланнями на п. 5 секретного переліку — особам, що мають судимість за невиконання хлібозаготівель, таємний забій худоби, крадіжки. Таким чином, більш-менш вірогідно можна встановити той фатальний для багатьох секретний перелік, який на довгі роки став своєрідною доленосною кармою для багатьох людей, поставив їх поза звичним оточенням, зробив "мінусниками".

Звільнення населених пунктів від небажаних елементів проводилося скрізь. Поза увагою на короткий термін залишилися лише непаспортизовані місцевості. Але й там згодом розгорнулася така ж робота. Практична діяльність у цій справі проводилася через розгалужену мережу органів НКВС. Щоб полегшити роботу репресивним органам, було вироблено низку відповідних наказів та обіжників.

5 листопада 1934 р. прийнято постанову ЦВК і РНК Союзу РСР "Про Особливу нараду при НКВС СРСР", якою Наркомату внутрішніх справ надавалося право "застосовувати до осіб, визнаних соціально небезпечними: а) заслання на строк до 5 років під гласний нагляд у місцевості, список яких встановлюється народним комісаром внутрішніх справ Союзу РСР; б) вислання на строк до 5 років під гласний нагляд із заборонаю проживання у столицях, великих містах і промислових центрах Союзу РСР; ...г) вислання за межі Союзу РСР іноземних підданих, які є суспільне небезпечними" ²⁹. Про вислання громадян СРСР за межі країни мови вже не було.

У тому ж році було прийнято статтю-доповнення до Кримінального кодексу України — "зрада Батьківщини". Вона суттєво вплинула на зростання загону "мінусників". Постановою ЦВК СРСР від 8 червня 1934 р. "Про доповнення Положення про злочини державні (контрреволюційні та особливо небезпечні для Союзу РСР злочини проти порядку управління)" декларувалося: "Члени родин, якщо вони будь-чим сприяли зраді, що готувалася або вже здійснена, або хоча б знали про неї, але не довели до відома влади, караються позбавленням волі на строк від 5 до 10 років з конфіскацією всього майна. Інші повнолітні члени родини зрадника, які разом з ним проживали або знаходилися на його утриманні на момент

здійснення злочину, підлягають позбавленню виборчих прав і заслання у віддалені райони Сибіру на 5 років..."³⁰.

Кричущою за своєю спрямованістю була директива прокурора С РС Р від 23 січня 1935 р. про кваліфікацію окремих контрреволюційних виступів. Нею дозволялося "справи щодо окремих осіб, звинувачених у терористичній пропаганді і терористичних висловлюваннях, а також і справи групі, по яких нема достатніх документальних даних для розгляду у судах, як правило, напрошійати для розгляду особливим нарадам при НКВС СРСР"³¹. Таким чином, для вирішення долі людини не вимагалось особливих доказів. Особливій нараді було достатньо голосливних звинувачень, щоб вислати людину у далекий "географічний мінус".

¹ Б і л а с І. Репресивно-каральна система в Україні 1917—1953. У 2-х кн. Кн. перша. - К.. 1994. - С. 87.

²Хрестоматія з історії держави і права України. В 2-х т. Т. 2. Лютий 1917 р. — 1996 р. - К.. 1997. -С. 197.

³Лубянка. ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ. 1917-1960. Справочник. - М.. 1997. -С. 10.

⁴ Там же. - С. 179.

⁵Там же. -С. ISO.

⁶Б і л а с І. Назв, праця. - С. 89.

⁷Сборник законов СССР. - 1927. - № 12. - Ст. 122.

⁸Архів МВС України, ф. 45. оп. 1. спр. 9, арк. 108.

⁹Збірник секретних наказів Робітничо-селянської міліції УСРР. — Харків. 1927. - С. 105-106.

¹⁰Історія Радянської Конституції. - 1917-1936. - К.. 1937. - С. 291.

¹¹История Украинской ССР. - К.. 1984. - Т. 7. - С. 331

¹²Уголовный кодекс УССР. - К.. 1935. - С. 10-11. 13.

¹³Там же. -С. 15.

¹⁴Собрание законов и распоряжений Рабоче-крестьянского Правительства СССР. — 1932.-№84. - Арт. 516.

¹⁵Збірник законів та розпоряджень уряду України. - 1933. - № 1. — Арт. 5.

¹⁶Собрание законов и распоряжений Рабоче-крестьянского Правительства СССР. — 1932. -№84. -Арт. 516.

¹⁷Збірник законів та наказів Робітничо-селянського уряду СРСР. - 1933. - № 3. - Арт. 2.

¹⁸Там же.

^{18a}П о п о в В. П. Паспортная система в СССР (1932-1976 гг.) // Соцкс. 1995. - № 8. - С. 4-5.

¹⁹Собрание законов и распоряжений Рабоче-крестьянского Правительства СССР. - 1933.-№28. -Арт. 168.

²⁰Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського Уряду України. - 1933. - № 7. - Арт. 79.

²¹Там же. - № 33. - Арт. 427.

²²Архів МВС України, ф. 45, оп. 1, спр. 145, арк. 110.

²³ЦДАВО України, ф. 6. оп. I. спр. 2131, арк. 72.

²⁴Там же. арк. 11.

²⁵Там же, арк. 103.

²⁶Там же, арк. 125 зв.

²⁷Там же, арк. 12.

²⁸Там же. арк. 125 зв.

²⁹Сборник законов СССР. - 1935. - № 11. - Ст. 84.

³⁰Там же. - 1934. - № 33. - Ст. 255.

³¹Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика. — К., 1997. — С. 38—39.

(Далі буде)

* * *

Маловідомі сторінки історії

Т. В. ВРОНСЬКА (Київ), С. В. КУЛЬЧИЦЬКИЙ (Київ)

Радянська паспортна система*

1934—1935 рр. розпочався новий етап в діяльності каральних органів по вилученню «контрреволюційного, антирадянського й українського націоналістичного елементу» з великих міст України. Найбільших масштабів ця акція набула в Києві, який став столицею радянської України.

Саме у ті роки поширилися каральні заходи у формі виселення, заслання родин репресованих і, зокрема, дітей. Показовим в зв'язку з цим є лист намісника Сталіна в Україні П. Постишева до керівника ДПУ республіки В. Балицького від 28 березня 1934 р. У ньому наголошувалося: «Треба обов'язково родини заарештованих контрреволюціонерів-націоналістів вигнати з квартир і обов'язково виселити їх за межі України, на Північ. З роботи членів родин заарештованих треба терміново зняти, з навчання - - теж. Повторюю: треба якомога швидше вислати родини з України, а також і всіх тих, хто з ними жив в одних кублах. Хоча, може бути, на останніх досі фактичного матеріалу і немає, все одно — це, без сумніву, одна «шайка-лейка». Ї наприкінці листа багатозначна приписка: «це не лише моя особиста думка»³².

Члени родин репресованих по політичних ознаках виселялися не лише із своїх квартир. Вони були приречені страхітливим нищівним механізмом репресій на заслання у далекі північні краї, де їх знову ж таки могли заарештувати. Й уже концентраційні табори ГУЛАГу ставали їх останнім притулком. А ті, кому поталанило пережити страшні роки ув'язнення, змушені були довгі роки жити у «географічному мінусі» стосовно своєї домівки, якщо вона розташовувалася у великих містах країни.

Наступний етап у зростанні загону «мінусників» припадає на кінець 1935 р. і 1936 р. Він був пов'язаний з обміном паспортів у режимних і нережимних місцевостях, а також введенням нових паспортних книжок.

За наказом НКВС СРСР від 1 серпня 1935 р. та відповідним наказом НКВС УСРР від 21 серпня того ж року передбачалося провести обмін паспортів у режимних місцевостях України. В наказі наркома внутрішніх справ УСРР з цього приводу, зокрема, зазначалося: «Начальникам обласних управлінь НКВС вживати рішучих заходів до активізації роботи агентурного апарату УДБ і УКРО РСМ ** з метою виявлення і видалення з режимних місцевостей контрреволюційного, класове чужого та кримінально-паразитуючого елементу»³³.

Завдяки цим документам створювався своєрідний «гребінцевий» ефект по прочісуванню суспільства. Шляхом масового обміну паспортів йшла ретельна перевірка громадян, вживалися певні практичні заходи по

виселенню вже названих нами вище категорій населення з відповідних населених пунктів.

У зв'язку із закінченням терміну дії паспортів, виданих у 1933 р., обмін цих документів за наказом наркома внутрішніх справ СРСР Г. Ягоди від 8 лютого 1936 р. був проведений і в нережимних місцевостях³⁴. Таким чином, «підозрілі особи» з цих місцевостей у черговий раз потрапляли під пильне око каральних органів.

Було проведено також широкомасштабні заходи по перевірці паспортних столів. Ця робота в Україні здійснювалася під патронатом заступника народного комісара НКВС З. Б. Кацнельсона. У травні 1935 р. було перевірено Київську та Чернігівську області, у липні — Кам'янець-Подільську. У висновках по результатах перевірок наголошувалося про те, що «паспортний режим як один із засобів боротьби із залишками класове ворожих і соціально-паразитуючих елементів має особливе значення»³⁵.

Навесні 1936 р. аналогічні перевірки були проведені у Києві та у Коростенському окривідділі НКВС. Обурений їх незадовільними наслідками, Кацнельсон видав наказ, в якому підкреслював, що «підтримання паспортного режиму на належній висоті в умовах столиці належної уваги не приділяється». Його розлютило те, що «на 16 439 обмінених паспортів лише 61 особі відмовлено у паспорті». У постановляючій частині з наслідків обох перевірок значилось одне й те ж саме: «Вжити рішучих заходів до ліквідації виявлених недоліків і до очищення ... від соціальне чужих елементів в процесі обміну паспортів»³⁶.

Паспортна робота й хід виселення «класове ворожих елементів» перевірялися також в Одеській, Дніпропетровській та інших областях України³⁷.

Важливим в аспекті розглядуваного нами питання можна назвати наказ наркома внутрішніх справ СРСР Г. Ягоди за № 094 від 1936 р. Він вийшов через тиждень після постанови РНК СРСР № 1441 про зміни і доповнення інструкції про видачу паспортів у режимних місцевостях СРСР. Обидва документи на декілька років визначили стратегію діяльності органів НКВС в очищенні основної території країни від «небезпечних» категорій громадян.

Згадані документи оголошували новий перелік осіб, яким заборонялося проживати у паспортизованих та режимних територіях країни. Запроваджувалися новації репресивного характеру щодо певних категорій громадян. Так, наказом НКВС передбачалося при обміні або отриманні нового паспорта робити у 10-й графі відповідні обмежувальні записи особам, які відбули «міру соціального захисту у виправно-трудовах таборах, трудових поселеннях», а також тим, хто за вже згадуваними «секретними списками» не мав права проживати на відповідних територіях. Останній пункт цього документа проголошував: «Не допускати проживання у режимних місцевостях осіб, які мають паспорт із зазначеними позначками, окрім тих, хто документально зможе довести, що після видачі паспорта з нього були зняті обмеження, які забороняють проживання у режимних місцевостях»³⁸.

Цей тавруючий запис на довгий час робив людину обмеженою у правах, незважаючи на те, що вона вже відбула покарання, не кажучи вже про тих, хто нічим не завинив перед державою, а був лише винен у тому, що народився не у тих батьків.

Страхітливий 1937 рік був насичений законотворчою діяльністю, яка продовжила розпочате у 1934 та 1935 рр. додаткове формування загону «мінусників» з числа членів родин репресованих за політичними ознаками. Завдяки «новаціям» у цій езуїтській справі жаргон карально-репресив-

них органів поповнився новими абрєвіатурами — ДЗБ та ЧСЗБ (дружина зрадника батьківщини, члени сім'ї зрадника батьківщини). Ці абрєвіатури на довгі роки стали плямами, що визначили життя багатьох ні в чому не винних людей.

У проєкті оперативного наказу народного комісара внутрішніх справ Союзу РСР від 30 липня 1937 р. після наведення кількості осіб, що підлягали репресіям, зазначалося: «Сім'ї засуджених по першій та другій категоріях, як правило, не репресуються. Виняток становлять:

а) сім'ї, члени яких здатні до активних антирадянських дій. Члени та кої родини з особого дозволу трійки підлягають вміщенню у табори або трудпоселенню;

б) сім'ї осіб, репресованих по першій категорії, що проживають у прикордонній смузі, підлягають переселенню за межі прикордонної смуги всередині республік, країв та областей;

в) сім'ї репресованих по першій категорії, що проживають у Москві, Ленінграді, Тбілісі, Баку, Ростові-на-Дону, Таганрозі і в районі Сочі, Гагри і Сухумі, підлягають виселенню з цих пунктів в інші області за їх вибором, за винятком прикордонних районів».

Цим же проєктом наказу передбачалося всіх членів родин, які репресовані за I та II категоріями, взяти на облік і встановити за ними систематичний нагляд ³⁹.

Перелік місцевостей, наведених у пункті «в», свідчить про страх перед «соціальне небезпечними» дітьми та жінками, якщо їх планували відселити з місцевостей, де розташовувалися дачі керівників країни. А взагалі саме визначення «соціальне небезпечні діти» примушує здригатися.

На основі цього проєкту з'явився оперативний наказ НКВС СРСР від 15 серпня 1937 р. Він цілком присвячувався згаданим вище ДЗБ та ЧСЗБ. Цей документ детально розписував критерії визначення і подальшу долю членів родин «зрадників батьківщини». У порівнянні з проєктом він передбачав більш суворі заходи щодо родичів репресованих.

Отже, згаданий наказ проголошував: «З отриманням цього наказу почніть репресування дружин зрадників Батьківщини, членів правотроцькістських організацій, засуджених Військовою колегією і військовим трибуналом по першій та другій категоріях, починаючи з 1 серпня 1936 року». Для підготовки цієї акції пропонувалося провести ретельну перевірку всієї родини і скласти на неї детальну довідку, яка мала містити такі дані: список родини (включаючи всіх осіб, що утримуються засудженим); відомості на кожного члена родини; компрометуючі матеріали на дружину засудженого; характеристики стосовно рівня соціальної небезпечності дітей віком після 15 років. Необхідно було також скласти спеціальну довідку на «небезпечних і здатних до антирадянських дій» дітей. При визначенні процедури арешту дружин репресованих зазначалося: «Арешту підлягають дружини, які знаходяться у юридичному або фактичному шлюбі з засудженими на момент їх арешту». Такій же карі підлягали жінки, з якими репресовані були розлучені, але «причетні до контрреволюційної діяльності засудженого» (переховували останнього, знали і не донесли про його діяльність і т. ін.).

Вирішення подальшої долі членів родин репресованих покладалося на Особливу нараду, яка залежно від ступеня їх "небезпечності та здатності до антирадянських дій" засуджувала: дружин зрадників — до ув'язнення на терміни від 5 до 8 років; «соціально-небезпечних дітей залежно від їх віку, ступеня небезпечності і можливості виправлення» — до ув'язнення у таборах або виправно-трудовах колоніях НКВС чи відправлення у дитбудинки особливого режиму ⁴⁰.

В 1938 р. був затверджений новий зразок паспорта громадянина СРСР. У ньому зберігалися відповідні обмежувальні записи і поряд з тим вводилися новації, закріплені відповідними документами НКВС. У циркулярі НКВС № 222 від 27 листопада 1938 р. зазначалося: «Відмітною рисою бланків паспортних книжок нового зразка є те, що на бланках встановлено герб СРСР відповідно до ст. 143 Сталінської Конституції; перший і останній листки книжки зразка 1938 року приклеєні до обгортки паспорта і становлять з нею єдине ціле: на першій сторінці відведено місце для фотокартки *** і для підпису власника паспорта; гр. 4, 6, 9 і 10 старого паспорта та підпис тих, хто оформляв його видачу, перенесено на стор. 2; графу 5 — «постійне місце проживання» скасовано; третю стор. відведено для запису осіб, яких внесено до паспорта власника, № і серія паспорта проставляються на всіх листках. Колір паспорта, його розмір та папір, з якого виготовлено бланк, залишаються незмінними... Для всіх бланків документів зразка 1938 р. встановлені нові серії для кожної республіки, краю та області»⁴¹.

Серйозним етапом у формуванні загону «мінусників» тоталітарної доби стали широкомасштабні заходи по підготовці до весняного перепису населення 1939 р. Згідно з наказом НКВС СРСР від 10 квітня 1938 р. передбачалося взяти на облік всі домоволодіння з усіма пов'язаними з цим заходами⁴². Протягом року йшла ретельна робота по складанню списків громадян. Не треба пояснювати, якими великими фактичними даними озброїлися репресивні органи внаслідок проведеної роботи. Поле їх діяльності розширилося.

Для "полегшення і поліпшення роботи у справі виявлення кримінального та декласованого елемента" у травні того ж року НКВС видав наказ № 00319, в якому пропонувалося цей процес «проводити щоденно, не допускаючи масових операцій або кампанійщини»⁴³. Цими словами заступник наркома внутрішніх справ СРСР М. П. Фріновський, який отримав естафету від свого попередника Качнельсона у даній справі, давав зрозуміти, що з поля зору чекістів «нелояльні» громадяни не випадуть на жоден день⁴⁴.

Воз'єднання західноукраїнських земель у складі УРСР стало приводом для чергових заходів щодо паспортизації населення республіки і відповідної чистки нових територій від «соціального небезпечного елемента». А такого там було з точки зору функціонерів радянської влади безліч.

За постановою РНК СРСР від 30 грудня 1939 р. «Про проведення паспортизації у західних областях УРСР» цій акції підлягали (у всіх містах, обласних і районних центрах, робітничих селищах та на залізничному транспорті) близько 4 млн. чол.⁴⁵. Процес контролювався особисто народним комісаром внутрішніх справ України І. Серовим. До нього щомісяця надходили доповідні записки про хід паспортизації у західних областях з наведенням цифрових даних. Так, в одній з доповідних через три місяці після виходу постанови зазначалося: «3 1 по 10 березня видано паспортів 14 943, підібрано компрометуючого матеріалу на 14 572, видано тимчасових посвідчень біженцям 1810»⁴⁶.

Цифри, які показують результати десяти днів паспортизації, цілком переконливі. Вони свідчать, що на приєднаній території чекістам було де розгорнути роботу по вилученню «небажаного» елемента. Ця робота проводилась аж до самої війни. Досягти однорідності у складі населення у цьому строкатому як у національному, так і в політичному відношенні регіоні було досить важко. Географічний «мінус» мешканців західних областей, які потрапили у лещата паспортних чисток, був набагато більшим,

ніж у східних місцевостях України. Останніх не виселяли з міст на десятки або сотні кілометрів, їх шлях пролягав у більш віддалені місця.

Загін «мінусників» західного регіону України зростав день від дня. Незважаючи на запевнення керівників НКВС, що виселення не має характеру кампанії, депортація із заходу на схід у той час досягла небаченого розмаху. У літературі це питання висвітлене досить повно.

Недовго судилося жити населенню з паспортами зразка 1938 р. У паспортній справі 1940 рік був насиченим карколомними подіями. Постановою РНК СРСР від 10 вересня 1940 р. було прийнято нове «Положення про паспорти», яке на довгі роки стало основоположним у справі паспортизації громадян.

У цьому документі проголошувалося, зокрема, запровадження паспортної системи на території Бессарабії та Північної Буковини з листопада 1940 р. по 15 січня 1941 р. Скасувалися попередні документи 1932—1933 рр., що стосувалися паспортної справи.

Нове «Положення» знову декларувало введення 50-кілометрової смуги навколо Києва з відповідними обмеженнями для його мешканців. Хоча кияни вже були паспортизовані і знали, що таке паспортні чистки.

Цим же документом передбачалося робити відповідні обмежувально застережні записи громадянам. Після перерахування документів, на підставі яких був отриманий паспорт, робився відповідний запис. Наприклад, деяким особам на підставі ст. 38 (або 39, зміст яких був утаємничений, як і в документах 1932—1933 рр. — Авт.) «Положення про паспорти» забороняється проживання у режимній місцевості І категорії...». Інструкція НКВС СРСР по застосуванню «Положення» визначала перелік цих осіб. Під обмеження (чи й виселення під час паспортизації) підпадали:

«За ст. 38 -

а) ті, що відбули покарання; б) ті, що відбули заслання; в) перебіжчики з-за кордону; г) особи, що не мали громадянства; д) особи, позбавлені права обирати; е) діти спецпереселенців, а також самі спецпереселенці; ж) всі біженці з території колишньої Польщі, що відійшла до Німеччини; та за ст. 39 -

а) вислані Особливою нарадою; б) корейці, переселені з Далекого Сходу; в) особи, переселені із західних областей УРСР в порядку очистки кордону, які мали в паспорті запис: «Виданий на право проживання у ... (називається населений пункт, де повинен проживати громадянин)»⁴⁷.

Як бачимо, цей перелік відрізнявся від попередніх. У ньому відсутні, наприклад, «колишні люди». Але з'явилися нові категорії осіб, привнесені «законотворчими» новаціями 1934—1937 рр., а також після возз'єднання українських земель. Попередні категорії людей були або вирубані під корінь, або вислані далеко і надовго.

В той же час законодавче продовжувався поділ території України на режимну — І та II категорій, що закріплювався окремими утаємниченими статтями «Положення». Наказом НКВС СРСР № 0407 встановлювалися конкретні ознаки зазначених категорій, критерії віднесення до І або II з них, наводився перелік останніх. Цією ж постановою було започатковано нову хвилю перевірок паспортного режиму з відповідними наслідками для його порушників. Одночасно збирався компрометуючий матеріал через спеціальних агентів (довірених осіб) та двірників⁴⁸. Останні, до речі, відігравали у справі виявлення "нелояльних осіб" неабияку роль. Чи то за часів царату, чи то радянської влади ці «фахівці» не залишалися без роботи.

Так, у Києві у вересні 1940 р. було проведено масову перевірку паспортного режиму. Потім такі акції проводилися одна за одною. Результати

по виявленню зазначених у згаданому переліку осіб у вигляді рапортів надсилались особисто наркомун внутрішніх справ УРСР І. Серову. Ознайомившись з одним з них, він висловив гостре незадоволення занадто «лояльними» заходами, вжитими щодо порушників паспортного режиму. «Останній раз попереджаю, — зазначав він, — що мені потрібен не облік кількості порушників паспортного режиму, які мешкають у місті, а скільки виселено, посаджено на поїзди і вивезено до нережимних місцевостей — ось що мене цікавить»⁴⁹.

За наслідками перевірки було складено доповідню записку М. Хрущову (в Київ) та Л. Берія (у Москву). За пропозицією Серова такі перевірки почали проводитися в усіх режимних містах I та II категорій раз на два місяці⁵⁰.

Всі громадяни, які за наслідками перевірок визнавалися такими, що не мають права проживати у відповідних місцевостях, змушені були виїжджати звідти і селитися на 51-му кілометрі від них та далі. Як впливає з усіх вищезгаданих документів, географічний «мінус» для висланих з міст в адміністративному порядку в Україні визначався саме у такій територіальній відстані. Кількість тих, хто виїхав, автоматично збільшувалася завдяки тому, що разом з висланими залишали свої домівки й члени їх родин.

Війна внесла свої корективи у життя суспільства. Надзвичайний стан було введено по всій території СРСР. Війна зрушила з місця великі маси населення. Надзвичайний стан зумовлював і надзвичайні заходи у всіх сферах життя. Перевірки документів на вулицях та патрулювання стали звичним явищем. Указом Президії Верховної Ради СРСР «Про оголошення в окремих місцевостях СРСР воєнного стану» (22 червня 1941 р.) його було поширено на всю територію Української РСР. Передбачалося «виселяти в адміністративному порядку з місцевостей, оголошених на воєнному стані, або з окремих їх пунктів осіб, визнаних соціально небезпечними як за своєю злочинною діяльністю, так і по зв'язках із злочинним середовищем»⁵¹.

Уже 3 квітня 1942 р. з метою «відновлення паспортної роботи у місцевостях, визволених від німецько-фашистських загарбників», наказом НКВС СРСР було введено тимчасову інструкцію, якою передбачалося продовжити документування населення, а також визначалися нові завдання, серед яких була перепрописка, що мала на меті полегшити облік населення і сприяти «судово-слідчим і адміністративним органам у розшуку необхідних їм осіб»^{51а}. Результати спецперевірок населення фіксувалися на адресних листках. Всі виявлені компрометуючі дані на громадян заносилися до спеціальних списків архівів адресних бюро за спеціальною формою.

24 червня 1942 р. Державний Комітет Оборони прийняв постанову «Про членів сімей зрадників Батьківщини», якою розширювалося коло «мінусників». Зокрема, в ній наголошувалося, що «повнолітні члени сімей осіб (військовослужбовців та громадян), засуджених судовими органами або Особливою нарадою при НКВС СРСР до вищої міри покарання по ст. 58.1 «а» КК РРФСР та відповідними статтями КК інших союзних республік за шпигунство на користь Німеччини та інших країн, що воюють з нами, за перехід на бік ворога, зраду, за сприяння німецьким окупантам, службу у каральних або адміністративних органах німецьких окупантів на захопленій ними території і за спробу зради Батьківщини та зрадницькі наміри, підлягають арешту і заслання у віддалені місцевості СРСР на строк у п'ять років». Арешту та заслання на такий же термін підлягали також члени родин тих, хто був заочно засуджений до вищої міри покарання, а також за добровільний відступ разом з окупаційними військами.

Ця ж постанова визначала тих, хто був репресований, як членів сімей зрадника. Такими, зокрема, вважалися: батько, мати, чоловік, дружина, сини, дочки, брати і сестри, якщо вони жили разом із зрадником або знаходилися на його утриманні на момент здійснення злочину або на момент мобілізації в армію у зв'язку з початком війни⁵².

Навіть з урахуванням реалій воєнної доби ці положення виглядають нелюдськими. Хіба можна карати людину за нескоєні злочини? Хіба винні дружини і діти, навіть у тому разі, коли злочин дійсно був скоєний? Карати родичів людини, яка мала «зрадницькі настрої», видається цілковитою аморальністю.

Процес визволення території від німецько-фашистських загарбників не ослабив обмежувальних заходів органів влади. В деяких випадках вони були навіть посилені. Це обумовлювалося рядом причин.

Тривала війна, і країна жила за законами воєнного часу. Навіть до війни столиці союзних республік, великі міста, обласні та багато з районних центрів відносилися до режимних місцевостей. Війна підвищила ступінь «режимності». Урядом були прийняті рішення, які забороняли несанкціоноване пересування громадян по території країни.

Населення, що було евакуйоване у східні райони країни, або виїхало в інші місцевості, намагалося повернутися до рідних домівок. Ситуація вимагала обмежити приплив громадян у великі міста. Прийняти значну кількість громадян у короткі терміни було досить важко через причини об'єктивного характеру. Руїнація житлового фонду, гострий дефіцит продуктів харчування, великі обсяги стратегічних перевезень по залізничних і автомобільних шляхах не дозволяли повернутися до міст України всім колишнім її мешканцям.

Наприкінці 1943 р. було прийнято першу постанову обмежувального характеру по Харкову, а згодом — декілька постанов такого ж змісту і по Києву. Крім обмеження припливу населення у міста, ці постанови зобов'язували органи НКВС виселяти з останніх шляхом встановлення суворого паспортного режиму і відповідних перевірок цілий ряд категорій населення⁵³.

Найбільш конкретним таким документом стала постанова «Про держання паспортного режиму в м. Києві» від 5 квітня 1944 р., прийнята Київською обласною радою депутатів трудящих та Київським обкомом партії. Вона була одним з перших кроків у 1944 р., якою приймалася «естафета» від 1940 р., коли вводилися масові перевірки паспортного режиму та виселення з міст небажаних категорій громадян. У ній, зокрема, зазначалося: «З метою дотримання паспортного режиму і проведення обліку населення в 50-кілометровій зоні навколо Києва обласний виконком та обком КП(б)У постановляють:

1. Зобов'язати обласне управління міліції (т. Пухальський) відселити з 50-кілометрової зони навколо м. Києва осіб, що підпадають під паспортне обмеження, а також осіб, що прибули в зону під час німецької окупації і після звільнення цієї зони, які не є корінними мешканцями 50-кілометрової зони навколо Києва, окрім осіб, викликаних на роботу із східних областей.
2. Покласти відповідальність за видачу дозволів на в'їзд в зону родинам військовослужбовців і службовців, що працюють у 50-кілометровій зоні, на обласне управління міліції.
3. Прописку населення в 50-кілометровій зоні проводити відповідно до положення про паспорти, затвердженого Раднаркомом СРСР 10 вересня 1940 р.»⁵⁴.

Але це була вже друга постанова з цього питання. 19 лютого 1944 р. Київський міськком КП(б)У прийняв постанову аналогічного змісту, в якій також передбачалося виселення з Києва певних категорій грома-

дьян⁵⁵. Ми не цитуємо її тому, що вона не містить конкретного переліку осіб, які підпадали під виселення, окрім положень завуальованого характеру — таких, як: «Ті, що підпадають під обмеження». Ціла низка документів і окремі згадки про них у звітах дають можливість встановити цей перелік. Крім згадуваних вище (у довоєнну добу) осіб, у той час до розряду «мінусників» потрапили особи, що співпрацювали з окупаційними органами влади: поліцаї, двірники і їх родини, перекладачі й ін. Вони мали виїхати з міста через 24 години після повідомлення їм цього рішення. В разі його невиконання до вищеназваних осіб вживалися більш суворі заходи — арешт та позбавлення волі.

Таким чином, під обмеження на проживання у місцевості на відстані 50 км від великих міст, зокрема Києва та Харкова, до переліку вже наведених вище осіб додалося велике коло громадян. До цього ж переліку згодом потрапили і колишні військовополонені Червоної армії, репатріанти та ін.

Визначити ставлення до «мінусників» того періоду непросто. Справа в тому, що серед них були особи, які брали участь у каральних акціях проти власного народу, давали відомості окупантам про мешканців будинків, в яких вони проживали (євреїв, комуністів). «Мінусниками» ці особи ставали, хоча їх виселення і декларувалося, у разі великого везіння для себе. Більша частина з них потрапляла до концтаборів, а деякі засуджувалися до вищої міри покарання.

Перевіркою, проведеною органами НКВС ще у роки війни (березень 1944 р.), було встановлено, що по Україні «серед кербудів 17,5 % та серед двірників 13,6 % практично виявили себе як зрадники, пособники та мародери, що розкрадали майно евакуйованих»⁵⁶. Ці цифри, звичайно, не можна вважати остаточними. Робота у цьому напрямку продовжувалася ще довгий час. Слід зазначити, що далеко не всі, хто увійшов до цих відсотків, були покарані. Деякі з них змогли довести свою непричетність до злочинів окупаційної влади.

Торкаючись питання виселення або заборони в'їзду до міст колишніх військовополонених і тих, хто повертався додому з Німеччини (остарбайтери), треба зазначити, що їх шлях додому лежав через фільтраційно-перевірочні табори (ФПТ).

«Мінусниками» з більшою віддаленістю від режимних місць ніж 50 км стали всі виявлені органами НКВС на визволеній території України «чоловіки-німці і громадяни інших національностей воюючих з СРСР держав віком від 15 до 55 років та жінки-німкені віком від 16 до 45 років, придатні до фізичної праці». Вони, за наказом НКВС СРСР, повинні були «мобілізуватися через місцеві військкомати та направлятися до робітничих колоній Челябметалургбуду НКВС (ст. Баландіно Південно-Уральської залізниці)». Непрацездатних, за цим наказом, необхідно було направляти «в пункти розселення німців в Казахську РСР». Дітей цих громадян передавали родичам, а у разі відсутності таких — до дитбудинків. Цей закон почав діяти з грудня 1943 р., продовживши хвилю «великих переселень»⁵⁷.

Що ж до «мінусників» з числа військових, яким довелося відчувати страхітливий тягар німецьких таборів, то їх шлях на Батьківщину був час-то-густо і довгим, і трагічним. Ще довго після війни їм довелося нести тягар відповідальності за нескоені злочини. Навіть відбувши термін покарання вже у радянських таборах, вони не завжди могли безперешкодно повернутися до рідної домівки. А ті з них, кому пощастило довести свою непричетність до співпраці з ворогом, або з'ясувалося, що вони потрапили у полон у несвідомому стані, після ФПТ могли потрапити додому, але із суттєвими застереженнями.

Директива народного комісара внутрішніх справ СРСР від 23 грудня 1944 р. зазначала: «Колишні військовослужбовці, що знаходилися у полоні або в оточенні ворога, які пройшли відповідно до наказу НКВС № 0621 1941 р. спеціальну перевірку у спецтаборах НКВС, у разі визнання їх непридатними до військової служби за станом здоров'я підлягають направленню, як правило, до колишнього місця проживання.

Звільнених із спецтаборів направляти до колишнього місця проживання, за винятком Москви, Ленінграда, прикордонних та заборонених зон Союзу РСР.

В тому разі, коли родини звільнених із спецтаборів проживають у цих пунктах, в'їзд їх туди може бути дозволений у кожному окремому випадку за клопотанням начальників спецтаборів перед Відділом спецтаборів НКВС СРСР, узгодженим з Головним управлінням НКВС СРСР.

Органам міліції проводити видачу перепусток звільненим із спецтаборів на проїзд до місця проживання, а після прибуття цих осіб до місця проживання видавати паспорти»⁵⁸.

До речі, саме в роки війни був зроблений один з кроків назустріч (після офіційного скасування Конституцією 1936 р.) ліквідації категорії «позбавленців».

15 лютого 1944 р. було прийнято директиву НКВС СРСР, яка проголошувала: «Колишні трійки НКВС—УНКВС під час винесення своїх рішень у період 1937—1938 рр. зазначали про застосування до засуджених на строки додаткову міру покарання — позбавлення в правах.

Роз'яснюється:

Рішення колишніх трійок НКВС—УНКВС у частині застосування до засуджених додаткової міри у вигляді позбавлення прав не мають законно-юридичної сили, тому в довідках про звільнення, які видаються особам, що відбули строк ув'язнення за вироками колишніх трійок, цю міру покарання не вказувати»⁵⁹.

Відповідно до наказу НКВС, НКДБ, НКЮ та Прокуратури СРСР від 12 червня 1945 р. «Про порядок виконання Указу Президії Верховної Ради СРСР від 7 червня 1945 р. про амністію у зв'язку з перемогою над гітлерівською Німеччиною» пропонувалося видачу паспортів амністованим та прописку за місцем проживання проводити таким чином: видавати амністованим довідки про звільнення, в яких, зокрема, вказувати і підставу для дострокового отримання волі. І вже під час отримання паспорта зазначати в ньому: «Паспорт виданий на підставі довідки про звільнення». Всім амністованим, як правило, видавали 5-річний паспорт, а тим з них, кому більше ніж 55 років, — безстроковий⁶⁰.

Отримання паспорта для міських мешканців було обов'язковим. Нерідко траплялося так, що коли людина, подавши до паспортного столу всі необхідні папери, через деякий час приходила за документом, її зустрічали приголомшливим виразом: «У видачі паспорта відмовлено, належить за 10 днів залишити місто». Так траплялося в тих випадках, коли під час відповідних перевірок встановлювалися факти належності тієї чи іншої особи до згаданих у переліку категорій. Оскарженню таке рішення не підлягало.

У спогадах сина відомого діяча Комінтерну В. П'ятницького, розстріляного у 1938 р., наводиться саме такий випадок: «Жив я по своїх дитинківських документах, де було вказано, що батьків своїх не пам'ятаю. Але від пильного ока НКВС захватитися було неможливо навіть під козацькою буркою. Я пройшов з боями від Сталінграда до Відня, визволяючи Європу від фашизму. А коли закінчилася війна, знову почалися поневіряння, яких у той час зазнавав кожен, хто вважався членом родини зрад-

ника Батьківщини: ніде і нема на що жити, на роботу нікуди не прий-мають»⁶¹.

Після закінчення війни великі переміщення людей шляхом виселення їх з рідної домівки та депортацій на Північ відбулися в західних областях України. Це був найбільш великий загін «мінусників» 40-х років. «Географічний мінус» вимірювався для них тисячами кілометрів. Виселяли цілими родинами. Розробили розгалужену законодавчу базу під акцію по зсуву цілого шару людської маси — саме так за документами виглядає ця трагічна подія, розтягнута на роки. Хоча, як вже зазначалося вище, в одному з наказів НКВС СРСР з питань адміністративних виселень та переселень наголошувалося, що підхід до цього питання має бути виключно індивідуальним.

До «мінусників» із західних регіонів України у 1948 р. додалися нові категорії громадян, засуджених по політичних статтях. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 р. «Про направлення особливо небезпечних державних злочинців після відбуття покарання в заслання на поселення у віддалені місцевості СРСР» передбачалося: «1. Зобов'язати Міністерство внутрішніх справ СРСР усіх шпигунів, диверсантів, терористів, троцькістів, правих, меншовиків, есерів, анархістів, націоналістів, білоемігрантів і учасників інших антирадянських організацій і груп, що відбувають строк покарання в особливих таборах та тюрмах і становлять загрозу за своїми антирадянськими зв'язками і ворожою діяльністю, після закінчення строку покарання направляти за призначенням Міністерства державної безпеки СРСР у заслання на поселення під нагляд органів Міністерства державної безпеки: у райони Колими на Далекому Сході, у райони Красноярського краю та Новосибірської області, розташовані на відстані 50 кілометрів на північ від Трансибірської залізничної магістралі, в Казахську РСР, за винятком Алма-Атинської, Гур'євської, Південно-Казахстанської, Актюбинської, Східно-Казахстанської й Семипалатинської областей.

2. Зобов'язати Міністерство державної безпеки направити в заслання на поселення державних злочинців, перерахованих у статті 1, звільнених після відбуття покарання з виправно-трудових таборів і тюрем з часу закінчення Великої Вітчизняної війни.

Направлення в заслання на поселення цих осіб здійснювати за рішенням Особливої наради при Міністерстві державної безпеки СРСР»⁶².

Як бачимо, започаткована ще у 30-ті роки практика заслання населення продовжувала діяти і в 40-х роках.

Не були обійдені «увагою» також «мінусники» з великим стажем - сільські мешканці. На якийсь час вони випали з поля зору, їх виселення відбувалося лише у західному регіоні. Згадали про них у тому ж 1948 р., коли президія Верховної Ради СРСР 2 червня ухвалила указ «Про виселення у віддалені райони осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності у сільському господарстві і ведуть антигромадський і паразитичний спосіб життя». Цим указом загальним зборам колгоспників на території РРФСР, УРСР (за винятком західних регіонів) та інших республік надавалося право виносити «громадські вироки про виселення із села осіб, які уперто не бажають чесно працювати, ведуть антисупільний спосіб життя, підривають трудову дисципліну у сільському господарстві і своєю присутністю у селі загрожують добробуту колгоспу, колгоспників та їх безпеці...».

Особи, яким винесли громадські вироки про виселення, підлягали видalenню з меж краю, області, республіки на 8 років у віддалені місцевості»⁶³.

Доля «мінусників» тоталітарної доби зазнала ще одного відчутного удару, коли 24 жовтня 1951 р. наказом міністра Держбезпеки СРСР було

оголошено, що спецпереселенцям перерахованих категорій: «німецької, чеченської, калмицької, інгуської, балкарської, карачаївської, грецької і кримських татар відповідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 9 жовтня 1951 року належить залишатися на спецпоселенні довічно».

Спецпоселенцям інших категорій було запропоновано залишатися у місцях відбуття терміну покарання до закінчення спорудження тих промислових об'єктів або новобудов, на які вони були направлені.

Після смерті Сталіна було прийнято ряд законів, які скасували діяльність деяких репресивних органів та амністували засуджених ними осіб. Так, за указом Президії Верховної Ради про амністію від 27 березня 1953 р. мали змогу залишити місця заслання особи, термін покарання яких не перевищував 5 років. Звільнялися з місць ув'язнення незалежно від строку покарання жінки віком понад 50 років і неповнолітні. Таким чином, члени родин військовослужбовців та їх діти (засуджені як члени сімей зрадників Батьківщини) отримали довгоочікувану свободу⁶⁴.

Законотворчу ініціативу у досліджуваній нами проблемі проявив у 1953 р. міністр внутрішніх справ СРСР Л. П. Берія. За його ініціативою у березні було підготовлено проект постанови «Про скорочення режимних місцевостей і паспортних обмежень». 21 травня 1953 р. за цим проектом було прийнято Постанову Ради Міністрів СРСР, якою з числа режимних **** виключалося близько 150 міст і місцевостей, скорочувався перелік злочинів, відбуття покарання за які призводили до заборони проживання у режимних місцевостях (зберігалися всі «контрреволюційні» злочини, бандитизм, хуліганство тощо). Виданий як додаток до урядової постанови .. наказ МВС СРСР від 16 червня 1953 р. і підписаний (за 10 днів до арешту) Берія, скасовував деякі паспортні обмеження і містив в обґрунтуванні до нього напрочуд «зворушливі слова»: «Наявність у державі широких паспортних обмежень створює труднощі у влаштуванні не лише для громадян, що відбули покарання, але й для членів їх родин, які також у зв'язку з цим опиняються в скрутному становищі». І далі наголошувалося, що паспортні обмеження гальмують економічний розвиток країни^{64а}.

1 вересня 1953 р. указом Президії Верховної Ради СРСР було скасовано Особливу нараду при міністрі внутрішніх справ СРСР, яка функціонувала з 1934 р. Саме її рішеннями у великий географічний «мінус» були відправлені сотні тисяч громадян.

Чергове, вже третє з часу введення паспортної системи в СРСР, положення про паспорти було ухвалено урядом СРСР у жовтні 1953 р. Воно не містило суттєвих «революційних» новацій у порівнянні з попереднім і діяло аж до 1974 р.

Амністія 1955 р. і, нарешті, постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про усунення наслідків грубих порушень законності у відношенні колишніх військовополонених і членів їх сімей» (29 червня 1956 р.) поклали край у тривалих поневіряннях ні в чому не винних жінок і дітей. Цією ж постановою були засуджені репресивні заходи, які вживалися до родин військовослужбовців, що у роки війни потрапили до полону (позбавлення пенсій, різних видів допомоги, заборони навчання у вищих учбових закладах й ін.).

Але разом з тим у жодному з документів, якими скасовувалися позасудові каральні органи або амністувалися члени родин засуджених за політичними мотивами, не міститься вибачень або засуджень за такі види протиправних дій щодо мирного населення, як видалення їх шляхом заслання, виселення або відселення з рідних домівок. Ніхто жодним словом не згадав про утиски, яких зазнали люди, викинуті із свого дому.

Повинно було сплинути 35 років, щоб рішенням спочатку союзного уряду (1990 р.), а згодом і України були прийняті закони про реабілітацію жертв політичних репресій.

17 квітня 1991 р. Верховна Рада України засудила масові криваві репресії сталінського режиму. Вперше згадали і про тих, кого тоді називали «мінусниками». Закон України про реабілітацію, зокрема, проголошував: «Відмічаючи, що частину осіб, репресованих у 30—40-х і на початку 50-х років, уже поновлено в правах на підставі законодавства Союзу РСР, Верховна Рада України вважає, що реабілітація жертв політичних репресій повинна охоплювати увесь період після 1917 року до моменту набрання чинності цим Законом і поширюватися на осіб, необгрунтоване за судженнями за цей час судами України або репресованих на території республіки іншими державними органами в будь-якій формі, включаючи позбавлення життя або волі, переселення в примусовому порядку, вислання і заслання за межі республіки, позбавлення громадянства, примусове поміщення до лікувальних закладів, позбавлення чи обмеження інших громадянських прав або свобод з мотивів політичного, соціального, класового, національного і релігійного характеру». Стаття 4-та цього закону декларувала: «Поновити реабілітованих в усіх громадянських правах, у тому числі в праві проживання в населених пунктах і місцевостях, в яких вони постійно проживали до репресій, поширивши це право на членів їх сімей»⁶⁵.

Нарешті, цим законом було поставлено крапку на тій вакханалії, яка довгими роками розгорталася на терені великої держави. У жодній країні світу не діяла така нищівна система законів, яка повністю ігнорувала права людини. Починаючи з 1922 р., завдяки цілеспрямованій «закономотворчій» діяльності виникали своєрідні кола-зашморги навколо суспільства в цілому і кожного його громадянина, зокрема. Держава поступово перебирає на себе право вирішувати, де мешкати та оселятися людині, де вона буде у потрібному оточенні, де вона у разі своєї «соціальної небезпечності» не впливатиме на омріяну «соціальну однорідність суспільства будівників комунізму».

³² Державний архів СБУ. Колекція документів.

** УДБ — управління державної безпеки; УКРО — управління карного розшуку; РСМ — робітничо-селянська міліція.

³³ Архів МВС України, ф. 46, оп. 1, спр. 1, арк. 216.

³⁴ Там же, ф. 45, оп. 1, спр. 5, арк. 10.

³⁵ Там же, ф. 46, оп. 1, спр. 1-а, арк. 136, 175.

³⁶ Там же, спр. 16, арк. 16-17, 19-20.

³⁷ Там же, спр. 1-г, арк. 164-165, 228, 229-230.

³⁸ Там же, ф. 45, оп. 1, спр. 5, арк. 35.

³⁹ Хрестоматія з історії держави і права України. — Т. 2. — С. 387.

⁴⁰ Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика. — С. 102.

Відповідно до спільної постанови ЦБК та РНК СРСР від 23 жовтня 1937 р. «Про введення фотографічних карток на паспортах» наказом НКВС СРСР № 474 від 9 листопада 1938 р. ця робота була здійснена у всіх паспортизованих місцевостях України.

⁴¹ Архів МВС України, ф. 45, оп. 1, спр. 34, арк. 114.

⁴² Там же, спр. 27, арк. 114.

⁴³ Там же, арк. 215.

⁴⁴ Там же, арк. 217.

⁴⁵ Там же, ф. 3, оп. 1, спр. 6, арк. 5.

⁴⁶ Там же, арк. 30.

⁴⁷ Там же, ф. 45, оп. 1, спр. 77, арк. 72.

⁴⁸ Там же.

⁴⁹ Там же, ф. 3, оп. 1, спр. 6, арк. 192.

⁵⁰ Там же, арк. 138.

- ⁵¹ Сборник законов и указов Президиума Верховного Совета СССР. М., 1944. — С. 124.
- ^{51a} П о п о в В.П. Назв, праця // Социс. — 1995. — № 9. — С. 7.
- ⁵² Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика. — С. 107.
- ⁵³ Архів МВС України, ф. 46, оп. 1, спр. 67, арк. 36—39; ф. 41, оп. 1, спр. 9, арк. 1—2.
- ⁵⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 1, оп. 6, спр. 766, арк. 19.
- ⁵⁵ Там же, ф. 46, спр. 361, арк. 1.
- ⁵⁶ Архів МВС України, ф. 54, оп. 1, спр. 2, арк. 81.
- ⁵⁷ Там же, ф. 46, оп. 1, спр. 67, арк. 105.
- ⁵⁸ Там же, ф. 45, оп. 1, спр. 130, арк. б/н.
- ⁵⁹ Там же, арк. 60.
- ⁶⁰ Там же, спр. 144, арк. б/н.
- ⁶¹ Пятницький Владимир. Заговор против Сталина. — М., 1998. — С. 50—51.
- ⁶² Хрестоматія з історії держави і права України. — Т. 2. — С. 562.
- ⁶³ Там же. - С. 563.
- ⁶⁴ Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938—1975. - Т. 3. - С. 409-410.
- ****На початок 1953 р. режимні обмеження діяли у 340 містах і місцевостях.
- ^{64a} П о п о в В.П. Назв, праця // Социс. - 1995. - № 9. - С. 10.
- ⁶⁵ Закони України. - К., 1996. - Т. 1. - С. 370-375.